

De staat in het derde millennium

Vorst Hans-Adam II van Liechtenstein

Inhoud

- 1 Inleiding
  - 2 Het recht op zelfbeschikking – een persoonlijke overtuiging
  - 3 De oorsprong van de staat
  - 4 De rol van religie bij het ontstaan van staten
  - 5 De grootte van staten en de invloed van militaire technologie
  - 6 Monarchie, oligarchie, democratie
  - 7 De Amerikaanse revolutie en de indirecte democratie
  - 8 De Zwitserse grondwet van 1848 en de weg naar directe democratie
  - 9 Liechtensteins grondwetswijziging van 2003
  - 10 De tekortkomingen van de traditionele democratie
  - 11 De staat van de toekomst
    - 11.1 De rechtsstaat
    - 11.2 De verzorgingsstaat
    - 11.3 Onderwijs
    - 11.4 Transport
    - 11.5 Staatsfinanciën
    - 11.6 De nationale munt
    - 11.7 Andere staatstaken
  - 12 Een grondwet voor de staat van de toekomst
  - 13 Strategieën om de staat van de toekomst te verwezenlijken
  - 14 Een vooruitblik op het derde millennium
- Appendix: een ontwerp van een grondwet voor de staat in het derde millennium

1 Inleiding

Om te beginnen wil ik graag allen bedanken die de moeite hebben genomen mijn manuscript door te lezen en me met hun reacties tot talloze aanvullingen en verbeteringen hebben gebracht. Dit boek is het resultaat van tientallen jaren kritisch nadenken over de zin en het doel van de staat. Hiermee ben ik – zoals vermeld in hoofdstuk 2 – al begonnen toen ik op het gymnasium zat en ook nu ik me heb teruggetrokken uit de actieve politiek, houdt het me nog bezig.

Een vriend van me, die hoogleraar rechtsfilosofie is en met wie ik vaak over mijn manuscript heb gediscussieerd, heeft me eens gevraagd wat dit eigenlijk voor boek is: een juridische verhandeling, een politiek manifest, mijn memoires of een geschiedenisboek? Hoe langer ik hierover nadenk, hoe meer ik er eenvoudigweg een kookboek met politieke recepten in ga zien, die in de loop der eeuwen door mijn familie en de afgelopen decennia door mijzelf zijn verzameld. Hopelijk kunnen deze recepten ertoe bijdragen voor het derde millennium een staat te creëren waarin zoveel mogelijk mensen zich prettig voelen. Hoe deze politieke recepten eruit mogen zien, één ding is zeker: we kunnen ongetwijfeld veel leren van de politieke recepten van voorbije eeuwen en millennia, maar voor het derde millennium zijn nieuwe recepten nodig om te voldoen aan de wensen en behoeften van de mensheid. Aan het eind van het tweede millennium is voor een deel van de mensheid het tijdperk van de democratie begonnen. Het is te hopen dat de democratie bepalend wordt voor het derde millennium en de verdere toekomst van de hele mensheid en niet zoals in eerdere millennia een in tijd en ruimte beperkte gebeurtenis blijft – een voetnoot bij de menselijke geschiedenis.

Wat voor staat wil de mensheid in het derde millennium? President Kennedy, die ik als jonge man heb mogen ontmoeten, heeft in 1961 bij zijn ambtsaanvaarding gezegd: ‘Vraag niet wat uw land voor u kan doen, maar wat u voor uw land kunt doen.’ Jong en idealistisch als ik toen was, vond ik dit erg overtuigend. Maar hoewel ik nu nog steeds idealen heb, ben ik door mijn jarenlange ervaring met nationale en internationale politiek, waarvan vele jaren als staatshoofd van een kleine, maar moderne democratie, overtuigd geraakt van het tegendeel: ‘Vraag niet wat een burger voor de staat kan doen, maar wat de staat beter voor de burger kan doen dan welke andere organisatie ook.’ Dit kan een gemeente zijn, een internationale organisatie of een particuliere onderneming. In dit boek wil ik duidelijk maken waarom de traditionele staat als monopolist niet alleen een inefficiënte onderneming is met een slechte prijs-kwaliteitverhouding, maar ook een steeds groter gevaar voor de mensheid betekent.

Als we kritisch kijken naar de geschiedenis van de mensheid, vooral die van de twintigste eeuw, zien we dat de staat een reële bedreiging vormt voor de vrijheid en het leven van de individuele mens. Dit maakt een afwijzende houding tegenover elke staatkundige ordening begrijpelijk. Heeft de mensheid in het derde millennium nog wel behoefte aan een staat? Of kunnen we eindelijk de oude utopie van een samenleving zonder staat verwezenlijken? De afwijzing van elke staatkundige ordening is bekend geworden onder de Griekse naam anarchie en is lange tijd een vreedzame beweging geweest die uitging van privé-eigendom. Maar wat de anarchisten zich misschien onvoldoende gerealiseerd hebben, is dat privébezit

een rechtsorde vooronderstelt. Zonder staat is een rechtsorde die voor iedereen geldt heel moeilijk te verwezenlijken en op den duur niet te handhaven.

Aan het eind van de negentiende eeuw raakte een deel van de anarchistische beweging onder invloed van de socialistisch-communistische ideologie, die privébezit afwees en geweld propageerde. Het doel van het communisme was een klasseloze maatschappij zonder staat. In een overgangsfase moest dit doel door middel van de dictatuur van het proletariaat worden bereikt. Het resultaat was een totalitaire staat waarin zelfs nog meer mensen in concentratiekampen gedood werden dan in de kampen van de nationaalsocialisten. Naar schatting zijn er in de Sovjet-Unie misschien wel twintig miljoen mensen om politieke redenen vermoord. Voor China worden nog grotere aantallen genoemd. En in Cambodja heeft het experiment met het zogenaamde steentijdcommunisme ongeveer een derde van de bevolking het leven hebben gekost. Ook als deze aantallen te hoog geschat zijn, is het totale aantal slachtoffers hoger dan dat van de nationaalsocialistische concentratiekampen.

Nu kun je beargumenteren dat er een theoretisch verschil was tussen het nationaalsocialisme en het communisme: wie als jood werd geboren bleef een jood en werd door de nationaalsocialisten in een concentratiekamp vermoord. Maar wie als klassenvijand werd geboren, kon in theorie voor het socialisme en communisme kiezen of zich laten bekeren. In dit opzicht lijken socialisme en communisme meer op de traditionele wereldreligies dan het nationaalsocialisme, maar in werkelijkheid was er niet veel verschil. Wie als klassenvijand was geboren, kreeg zelden een echte kans om zich te bekeren. En zelfs bekering tot het socialisme en communisme bood onder Stalin, Mao Zedong, Pol Pot en andere dictators geen bescherming tegen de dood in een concentratiekamp.

Het zou een groot succes zijn als het de mensheid in het derde millennium zou lukken alle staten te veranderen in dienstverlenende ondernemingen, die voor de mensen werken op basis van directe en indirecte democratie en zelfbeschikkingsrecht op lokaal niveau. De aandeelhouders van dit dienstverlenende bedrijf 'de staat' zouden dan de eigen burgers zijn, aan wie de staat in een of andere vorm, zoals in hoofdstuk 11 wordt beschreven, de winst zou uitkeren.

Natuurlijk kan een anarchist tegenwerpen dat een vorst uit een familie die eeuwenlang heeft geregeerd, onmogelijk voorstander kan zijn van afschaffing van de staat. Maar dan wil ik opmerken dat de vorsten van Liechtenstein voor hun werk als staatshoofd geen financiële vergoeding ontvangen van de staat en de belastingbetalers. De totale kosten van de monarchie worden, anders dan bij bijna alle andere monarchieën, betaald uit het privévermogen van de vorst of het vorstenhuis. Het ambt van staatshoofd biedt weliswaar vaak mooie momenten en bepaalde voordelen, maar om een gelukkig mens te zijn is het toch eerder een belemmering dan een nuttige bijdrage, vooral ook door de verantwoordelijkheid die men moet dragen, en de verwachtingen waaraan men niet kan voldoen.

Als overtuigd democraat, met een opvatting van democratie die veel verder gaat dan de gangbare, richt ik me met mijn boek tot iedereen die geen tijd of behoefte heeft om een wetenschappelijke verhandeling van honderden bladzijden te lezen. Ook politici hebben

daarvoor zelden tijd, tenzij ze net verkiezingen hebben verloren. Daarom heb ik geprobeerd dit boek kort en toegankelijk te houden door af te zien van voetnoten en al te veel achtergrondinformatie.

Bovendien zou het me vaak moeite kosten om de bronnen te achterhalen van de informatie die me in de loop van tientallen jaren heeft bereikt. Die is ongetwijfeld afkomstig uit de talloze boeken en artikelen die ik heb gelezen, maar ook uit de vele gesprekken die ik heb gevoerd met wetenschappers uit uiteenlopende vakgebieden, met politici op nationaal en internationaal niveau, en met belangrijke mensen die ik in de loop van de tijd heb ontmoet. Daarom heb ik me ertoe beperkt om in hoofdstuk 2 voor de lezer de persoonlijke ervaringen te beschrijven die grote invloed hebben gehad op mijn houding tegenover de staat. Ik heb de staat vanuit allerlei gezichtspunten kunnen aanschouwen: als staatshoofd; als politicus die in een directe democratie referenda moest winnen; als zakenman die niet alleen in zijn eigen staat actief is, maar ook in andere werelddelen; en ook als amateurhistoricus die gefascineerd wordt door de evolutie van de mensheid en zich heeft beziggehouden met de invloed van militaire technologie, transport en de economie op de grootte van staten. In de hoofdstukken 3 tot en met 10 probeer ik de elementen te bespreken die de geschiedenis van de mens in het verleden hebben beïnvloed en dat naar alle waarschijnlijkheid ook in de toekomst zullen doen, zoals religies, ideologieën, militaire technologie, economie en vervoermiddelen. Sommige lezers zullen deze zeventig bladzijden over de geschiedenis van de mensheid misschien te weinig vinden, en andere juist te veel.

Wie niet zo geïnteresseerd is in geschiedenis, kan de hoofdstukken 2 tot en met 10 eventueel overslaan en zich op de hoofdstukken 11 tot en met 14 concentreren. Daarin doe ik voorstellen om de traditionele democratische rechtsstaat democratischer en efficiënter te maken. Verder bespreek ik mogelijke strategieën om in het derde millennium de moderne democratische rechtsstaat over de hele wereld te verwezenlijken. Het doel van het derde millennium moet zijn om alle staten te veranderen in vreedzame dienstverlenende ondernemingen, die voor de mensen werken. Mensen moeten niet meer de staat dienen en door oorlogen of andere activiteiten van de staat bedreigd worden in hun bestaan. Hiervoor is het ontwerp van een grondwet voor de staat in het derde millennium bedoeld, dat als appendix is opgenomen en in hoofdstuk 12 wordt besproken.

Ter wille van de leesbaarheid heb ik afgezien van de toevoeging van vrouwelijke formuleringen, maar vanzelfsprekend richt ik me overal net zo goed tot vrouwen als mannen.

2 Het recht op zelfbeschikking – een persoonlijke overtuiging

Als gymnasiast heb ik me eind jaren vijftig van de vorige eeuw geïnteresseerd voor de oorzaken van de oorlog in Algerije. Ik begreep echt niet waarom amper 20.000 Liechtensteiners wel recht hadden op zelfbeschikking, en de verschillende etnische groepen in Algerije niet, hoewel sommige ervan miljoenen leden hadden.

Met hetzelfde probleem werd ik in 1966 in het Spanje van Franco geconfronteerd, toen ik als student economie stage liep bij een bank in Baskenland. Diplomatie is nooit mijn sterkste kant geweest en ik kon bij discussies de verleiding niet weerstaan om aan te voeren dat als die paar Liechtensteiners recht hadden op zelfbeschikking, dat natuurlijk ook voor de Basken moest gelden. Mijn Baskische vrienden hoorden dit graag en mijn Spaanse vrienden waren diplomatieker dan ik. Maar ze hadden net zo goed kunnen antwoorden dat als de Basken geen recht hadden op zelfbestuur, dat zeker ook voor de Liechtensteiners gold.

Wie geboren wordt in een familie zoals die van mij, zal meestal belangstelling hebben voor geschiedenis en internationaal georiënteerd zijn. Geschiedenis en wereldpolitiek werden in mijn familie intensief besproken en vanaf een bepaalde leeftijd konden de kinderen daaraan ook meedoen, in plaats van alleen maar te luisteren. Dat de religieuze legitimering, of de 'gratie Gods', als grond voor het staatkundige gezag van een erfelijke monarchie zichzelf had overleefd, was iedereen duidelijk. Er waren alleen meningsverschillen over de vraag of dit model pas in de negentiende eeuw onbruikbaar was geworden, of al eerder. Maar de hele familie was het erover eens dat alle ideologische legitimeringen van staatsgezag, zoals nationalisme of socialisme, een doodlopend pad vormden in de ontwikkeling van de mensheid. Democratie leek ondanks fundamentele problemen het enige geloofwaardige alternatief voor de gratie Gods. Maar in mijn jeugd bestond er binnen de familie geen eensgezindheid over de vraag welke vorm van democratie het beste was.

Voor mij als jongeman was het buitengewoon interessant om de decennia van dekolonisatie als tijdgenoot mee te maken. Helaas zijn bijna alle vormen van democratie en economische ontwikkeling, of ze nu uit Groot-Brittannië, Frankrijk of de Verenigde Staten kwamen, in de nieuwe landen vroeg of laat een mislukking gebleken. Singapore en Zuid-Korea met hun economische succes waren niet meer dan uitzonderingen die de regel bevestigden. Deskundigen uit de politiek en economie hadden bijna unaniem Singapore toen het onafhankelijk werd, politiek en economisch een sombere toekomst voorspeld. En Zuid-Korea gold na de Koreaanse oorlog lange tijd als een probleemgeval. De grondstofrijke staten in Azië, Afrika en Zuid-Amerika daarentegen gingen volgens de deskundigen in de jaren zestig een prachtige toekomst tegemoet. Helaas hebben nationalisme en socialisme in deze landen niet alleen elke vorm van democratie verwoest, maar meestal ook de economie.

Een ander probleem was dat de postkoloniale staten bijna allemaal kunstmatige creaties waren. De grenzen werden door de koloniale machten getrokken zonder iets aan de mensen zelf te vragen. Hierdoor ontstonden staten met een heel heterogene bevolking, die uit verschillende volkeren bestond. In dit verband waren de ervaringen in een klassieke multi-etnische staat als de Habsburgse monarchie interessant. De vermenging van talen, rassen en religies vond hier plaats binnen een heel klein gebied. In buurdorpen werden verschillende talen gesproken. Het ene dorp was katholiek, het andere protestant of orthodox, en dan

waren er ook nog joodse minderheden. Zoals het nationalisme de Habsburgse monarchie verwoestte en Europa in de politieke catastrofes van de twintigste eeuw stortte, zo oefent het binnen en buiten Europa nog steeds zijn vernietigende invloed uit. Minderheden worden onderdrukt, verdreven of vernietigd.

Dat mijn familie zich zo intensief heeft beziggehouden met de problemen van het Habsburgse Rijk en andere multiculturele en multireligieuze staten uit de wereldgeschiedenis, komt onder andere doordat we eeuwenlang nauwe, vriendschappelijke relaties hebben onderhouden met de Habsburgers. Mijn familie had al onder de voorgangers van de Habsburgers, de Babenbergse hertogen, een sterke positie in het gebied van het huidige Oostenrijk en het Moravische deel van de Tsjechische republiek en steunde na het uitsterven van de Babenbergse hertogen in de dertiende eeuw de Habsburgers. Alleen in de vijftiende en zestiende eeuw was er een korte periode waarin we tot verschillende politieke en religieuze kampen behoorden. Bovendien waren er persoonlijke banden tussen de families. Mijn grootmoeder was bijvoorbeeld een jongere zuster van de in Sarajevo vermoorde troonopvolger Franz Ferdinand. In mijn familie werd vaak gediscussieerd over de vraag welke politieke hervormingen het Habsburgse Rijk van de ondergang hadden kunnen redden. Met het Zwitserse voorbeeld vlak naast de deur waren een sterk ontwikkelde lokale democratie en politieke decentralisatie voor de hand liggende oplossingen. Na de dood van keizer Franz Joseph tijdens de Eerste Wereldoorlog heeft de jonge keizer Karl inderdaad voorgesteld het Habsburgse Rijk politiek te decentraliseren, maar toen was het helaas al te laat.

In de tweede helft van de twintigste eeuw had zelfs Zwitserland een minderheidsprobleem, en wel in het kanton Bern. Dit kanton, waarin de hoofdstad ligt, is een van de grootste en belangrijkste kantons van Zwitserland. Naast de Duitssprekende, protestantse meerderheid was er in het Juragebied van het kanton een Franssprekende, katholieke minderheid, die zich politiek en economisch achtergesteld voelde. Het streven naar meer autonomie voor het Franse deel van het kanton stuitte bij de Duitstalige meerderheid aanvankelijk op sterke afwijzing. Het conflict escaleerde, er volgden zelfs bomaanslagen, en radicalen wilden dat de Franstalige Jura een deel werd van Frankrijk. De Zwitserse Bondsregering bemoeide zich met het conflict in het kanton en probeerde te bemiddelen. In 1974 werd ten slotte een oplossing gevonden. De Franstalige delen van het kanton Bern stemden ervoor dat er een zelfstandig kanton Jura gevormd zou worden. Deze oplossing werd met een duidelijke meerderheid aangenomen, hoewel sommige Franstalige gemeenten er de voorkeur aan gaven bij het kanton Bern te blijven. Maar toen het kanton Jura zich in de loop der jaren politiek en economisch beter ontwikkelde dan velen hadden verwacht, kozen verscheidene gemeenten die bij het kanton Bern gebleven waren, toch voor aansluiting bij het kanton Jura. Deze vreedzame, democratische oplossing na een gewelddadig conflict was voor mij een indrukwekkend voorbeeld van een succesvol experiment met zelfbeschikking op lokaal niveau.

Naast de historische en politieke belangstelling die ik heb geërfd van mijn familie, heeft mijn studie economie en rechten aan de Universiteit van St. Gallen ertoe geleid dat ik me intensief heb verdiept in de communistische planeconomieën in Oost-Europa. In mijn familie waren we het erover eens dat het communisme in Oost-Europa vroeg of laat zou bezwijken. De vraag was alleen wanneer en hoe. Mijn vader, vorst Franz Josef II, was ervan overtuigd

dat de ineenstorting van het Sovjetrijk nog voor de eeuwwisseling zou plaatsvinden en vreedzaam zou verlopen. Vanwege de hoge olieprijs sinds het begin van de jaren zeventig, waarvan de Sovjet-Unie sterk profiteerde, was ik van mening dat de economische ineenstorting pas na de millenniumwisseling zou plaatsvinden, mogelijk in samenhang met een kernoorlog. Mijn vader heeft gelijk gekregen, want in 1989 bezweek het Sovjetrijk en de Oost-Europese volkeren konden zich bevrijden van de socialistische dictatuur.

Onder invloed van de ineenstorting van de Habsburgse monarchie, met alle helaas negatieve gevolgen, heb ik er indertijd vaak over nagedacht hoe het Sovjetrijk hervormd zou kunnen worden om een ineenstorting te voorkomen. Mijn conclusie was dat grote multi-etnische staten die dreigen te bezwijken, alleen gered kunnen worden door ingrijpende hervormingen.

Anders dan bij het Habsburgse Rijk zou er in de Sovjet-Unie een volledige economische reorganisatie nodig zijn geweest om een markteconomie te kunnen invoeren. Toch waren er overeenkomsten. Beide waren multi-etnische staten met grote minderheidsgroepen. Een opdeling langs veelal toevallig getrokken grenzen van provincies of lokale republieken zou onvermijdelijk tot nieuwe minderheidsproblemen leiden, met het gevaar van etnische zuiveringen en burgeroorlogen. Maar zolang minderheden niet worden aangestoken door de ziekte van het nationalisme of opgehitst worden door godsdienstfanaten, kunnen ze eeuwenlang vreedzaam samenleven. In verschillende delen van de wereld is gebleken dat een vermenging van minderheden een grote verrijking kan zijn voor cultuur en economie.

Toen in de jaren tachtig van de twintigste eeuw de crisis in de Sovjet-Unie zichtbaar werd, zag ik als enige reddingsmogelijkheid: zelfbeschikkingsrecht op lokaal niveau; beperking van de staat tot buitenlandse politiek, defensie, binnenlandse veiligheid en justitie; een ingrijpend privatiseringsprogramma en snelle integratie in de wereldeconomie. President Gorbatsjov was hiertoe niet in staat, omdat hij de noodzaak van zo'n radicale reorganisatie niet had ingezien. Maar zelfs als hij het wel had begrepen, zou hij weinig kans hebben gehad om die veranderingen door te voeren. Hij had eerst met hulp van het leger en de KGB (geheime politie) de communistische partij moeten uitschakelen, om dan met hulp van de KGB en tegen de zin van de militairen de defensie-uitgaven drastisch te verlagen. Daarna een rechtsstaat opbouwen zou alleen mogelijk zijn geweest nadat de KGB zijn macht was ontnomen. Maar het is al een grote historische prestatie geweest van president Gorbatsjov dat het uiteenvallen van het Sovjetrijk tamelijk vreedzaam is verlopen zonder dat er een hevige burgeroorlog is uitgebroken, waarbij misschien zelfs kernwapens gebruikt zouden zijn. Ik hoop dat geschiedkundigen in de toekomst de grote prestaties van president Gorbatsjov en andere leidende politici van de toenmalige Sovjet-Unie op de juiste waarde zullen schatten.

In de tweede helft van de twintigste eeuw had Canada een politiek probleem met de Franstalige minderheid in Québec. Bijna de helft van de bevolking van Québec wilde onafhankelijk worden, wat dan weer minderheidsproblemen zou hebben gegeven met het Engelstalige deel van de bevolking en de oorspronkelijke Indiaanse inwoners, die bij Canada wilden blijven. In die tijd was ik in de gelegenheid met Canadezen te discussiëren over een mogelijke oplossing op basis van zelfbeschikkingsrecht op lokaal niveau. Die zou ertoe geleid hebben dat de hoofdstad Montréal met het grootste deel van Québec, dat rijk is aan

grondstoffen, bij Canada zou zijn gebleven. Het deel van de bevolking dat onafhankelijk wilde worden, woonde in een tamelijk smalle strook land langs de St. Lawrence River. Onder die omstandigheden werd de onafhankelijkheid voor de Franstalige minderheid een stuk minder aantrekkelijk. Intussen lijkt het probleem met enige concessies aan de Franstalige minderheid tot op zekere hoogte te zijn opgelost.

Min of meer in dezelfde tijd was in Joegoslavië het tegendeel te zien, doordat het leiderschap vooral in Servië en Kroatië volledig faalde. Er brak een lange, bloedige burgeroorlog uit, met etnische zuiveringen, waarbij Joegoslavië uiteenviel. Hoewel Joegoslavië in politiek en economisch leek meer op het Westen leek dan op de Sovjet-Unie, is het daar uitgelopen op een grote catastrofe.

De internationale gemeenschap is in Joegoslavië van het begin af aan ongelukkig te werk gegaan. Men probeerde niet tussenbeide te komen en alle bestaande grenzen onaangetaast te laten, zonder een duidelijk idee te hebben hoe de dreigende burgeroorlog kon worden voorkomen. En toen de eerste schoten vielen, begon de internationale gemeenschap de verschillende deelrepublieken met hun bestaande grenzen te erkennen, hoewel men heel goed wist dat afgezien van Slovenië al deze grenzen kunstmatig en heel problematisch waren. Als de internationale gemeenschap de soevereiniteit van Joegoslavië en de onaantastbaarheid van de grenzen alleen had erkend op voorwaarde dat Joegoslavië binnen de eigen grenzen op lokaal niveau het zelfbeschikkingsrecht zou respecteren, had het land misschien gered kunnen worden en waren de burgeroorlogen mogelijk voorkomen. Onder druk en met steun van de internationale gemeenschap hadden de bevoegdheden van de Joegoslavische staat beperkt kunnen worden tot de kerntaken, en aan het eind van dit proces had de EU het ingrijpend hervormde Joegoslavië het lidmaatschap van de EU in het vooruitzicht kunnen stellen. Binnen Joegoslavië zou het tot een aanpassing van de grenzen van de deelrepublieken zijn gekomen, zodat ze beter aansloten bij de behoeften en wensen van de plaatselijke bevolking. Die deelrepublieken hadden op sociaal, economisch en beperkt juridisch vlak belangrijke deelfuncties kunnen overnemen, die tot dan toe door de centrale overheid waren vervuld. De internationale gemeenschap had altijd nog deelrepublieken van Joegoslavië als zelfstandige staten kunnen erkennen als de voorstellen voor zelfbeschikkingsrecht op lokaal niveau door de Joegoslavische regering waren genegeerd. De erkenning van de deelrepublieken zou dus afhankelijk zijn geweest van het respecteren van dit zelfbeschikkingsrecht. Helaas is het op Europese bodem toch weer tot etnische zuiveringen gekomen en heeft Europa alleen machteloos toegezien en daardoor over de hele wereld veel aanzien verloren.

Er was nog een andere factor die me al vroeg deed beseffen dat staten de komende honderd jaar nog veel sterker blootgesteld zullen zijn aan centrifugale krachten dan de afgelopen eeuw, en gevaar zullen lopen vreedzaam of door burgeroorlogen uiteen te vallen. Toen ik in de jaren zestig in St. Gallen afstudeerde, was de heersende opvatting dat zowel voor ondernemingen als voor staten gold: 'hoe groter, hoe beter.' Kleine staten zoals Liechtenstein, dat ook nog een monarchie was, werden gezien als een enigszins wonderlijk overblijfsel uit voorbije tijden, zonder toekomst. Europa zou politiek en economisch alleen kunnen overleven als het zich verenigde. Omdat van mij verwacht werd dat ik staatshoofd zou worden van zo'n klein staatje, heb ik me afgevraagd of het wel zinvol was om me voor te

bereiden op een functie zonder toekomst. Daarom heb ik veel nagedacht over de betekenis van kleine staten.

In de geschiedenis zijn er perioden en gebieden geweest waarin kleine staten overheersten, en andere waarin grote staten de macht hadden. In Europa hebben tot aan het ontstaan van het Romeinse Rijk kleine staten zoals de Griekse stadstaten het politieke landschap beheerst, en ook na de ineenstorting van het Romeinse Rijk speelden kleine staten in Europa tot het eind van de middeleeuwen een hoofdrol. Daarna begon er weer een ontwikkeling in de richting van grotere, gecentraliseerde staten, met als mogelijk eindpunt het opgaan van de Europese staten in de EU.

Als student economie viel me echter op dat het economische succes van Liechtenstein na de Tweede Wereldoorlog volledig in strijd was met de heersende opvatting: 'hoe groter, hoe beter.' Als ik deskundigen attent maakte op deze tegenspraak tussen theorie en praktijk, kreeg ik als antwoord dat de economische opleving van Liechtenstein te danken was aan banken, toeristen en postzegels. Het toerisme was weliswaar vóór de Tweede Wereldoorlog niet onbelangrijk geweest voor de economie van het kleine land, maar stortte door de Tweede Wereldoorlog volledig in en speelde daarna een ondergeschikte rol. De postzegels leverden, vergeleken met grotere staten, een relatief belangrijke bijdrage aan de staatsbegroting en hielpen zo de belastingen laag te houden, maar dit kon niet de verklaring zijn van de economische bloei na de Tweede Wereldoorlog. En ook na de Eerste Wereldoorlog had men in Liechtenstein al geprobeerd de financiële sector door lage belastingen en gunstige wetten te stimuleren, maar dit had weinig succes, doordat er in die tijd in Europa strenge regels golden voor de uitwisseling van deviezen. De aansluiting van Oostenrijk bij het Derde Rijk in 1938 leidde vervolgens tot het terugtrekken van het meeste buitenlandse kapitaal, omdat men vreesde voor een militaire bezetting van Liechtenstein door het Derde Rijk.

Wie in de jaren zestig de Liechtensteinse statistieken wat beter bestudeerde, kon al snel vaststellen dat de industrie de motor was van de economische opleving na de Tweede Wereldoorlog. De Liechtensteinse industrie was ontstaan in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen men erin slaagde een douaneverdrag te sluiten met de Habsburgse monarchie. Door de lage belastingen en goedkope en goed opgeleide arbeidskrachten werd Liechtenstein voor de Zwitserse textielindustrie een aantrekkelijke vestigingsplaats, vanwaar de grote afzetmarkt van het Habsburgse Rijk goed bereikbaar was. Door de Eerste Wereldoorlog en de ondergang van de Habsburgse monarchie verloor de kleine Liechtensteinse industrie deze afzetmogelijkheden en moest zich richten op de Zwitserse markt, omdat hoge invoerrechten en deviezenvoorschriften de export naar de rest van Europa ernstig bemoeilijkten. Deze omschakeling was alleen mogelijk omdat Zwitserland bereid was met het kleine Liechtenstein een net zo gunstig douaneverdrag te sluiten als Liechtenstein vroeger met de Habsburgse monarchie had gehad.

Na de Tweede Wereldoorlog maakte West-Europa niet opnieuw de fout die het na de Eerste Wereldoorlog had gemaakt, toen de afzonderlijke staten hun markten afschermden met nationalistische voorschriften. Mede onder druk van de Verenigde Staten werd de handel, vooral in de industriële sector, zowel in West-Europa als in Noord-Amerika geliberaliseerd.

Over de hele wereld gingen er voor de industriële sector nieuwe markten open, die het kleine Liechtenstein met zijn bescheiden, maar toch al bijna honderdjarige industriële ervaring ongekende mogelijkheden boden. Een goed opgeleide bevolking, lage belastingen, bijna geen bureaucratie, omdat de staat die zich helemaal niet kon veroorloven, maar wel een redelijk functionerende rechtsstaat trokken buitenlandse investeerders aan en boden binnenlandse ondernemers de kans om te groeien. Bovendien was Liechtenstein aantrekkelijk voor hoog opgeleide vakmensen uit Duitsland en Oostenrijk, die daar kort na de Tweede Wereldoorlog een politiek en economisch onzekere toekomst hadden. Terwijl Liechtensteiners tot 1945 als gastarbeiders naar Zwitserland gingen, kwamen er nu Zwitsers in Liechtenstein werken.

Hoe meer ik me bezighield met de economische opbloei van Liechtenstein en de vele succesvolle kleine bedrijven die in Liechtenstein, maar ook elders na de Tweede Wereldoorlog waren ontstaan, hoe meer ik ervan overtuigd raakte dat het heersende idee 'hoe groter, hoe beter' lang niet altijd juist was.

Voor de Tweede Wereldoorlog was handel over grote afstanden duur en moeizaam door de hoge transportkosten, onveilige handelsroutes, slechte communicatie, handelsbarrières door invoerrechten, en technologische beperkingen. Grote staten, die niet op handel waren aangewezen, omdat ze bijna alles binnen hun eigen grenzen konden produceren, hadden tegenover kleinere staten, die dit niet konden, een belangrijk concurrentievoordeel. Binnen de eigen grenzen konden handelsbarrières worden opgeheven en bij schaarse grondstoffen of andere producten waarvan de vervaardiging om uiteenlopende redenen streekgebonden was, konden monopolistische winsten behaald worden. Omdat transport over water veel goedkoper was dan over land, legden staten zoals Frankrijk een uitgebreid netwerk van kanalen aan. Andere staten, zoals Groot-Brittannië, hadden net als het oude Griekenland het natuurlijke voordeel dat alle economisch belangrijke gebieden makkelijk over zee bereikbaar waren. De zeevarende naties waren bij de opbouw van koloniale rijken het succesvolst. Deze koloniale rijken beschikten binnen hun grenzen over bijna alle grondstoffen en grote afzetgebieden, die de industrialisatie vergemakkelijkten.

Kleinere staten, en dan vooral degene die niet aan zee lagen, waren aan het begin van de industrialisatie dubbel in het nadeel. Aan de ene kant moesten ze hun grondstoffen grotendeels tegen hoge kosten importeren en aan de andere kant waren er voor industriële massaproductie grote afzetgebieden nodig, die in het eigen land meestal ontbraken. De export, die de import had moeten bekostigen, kon door de handelsbarrières en hoge transportkosten naar de afzetmarkten in de grote staten nauwelijks concurreren. Hoe meer goedkopere, vaak betere en in grote hoeveelheden vervaardigde industriële producten de oude handwerkproducten verdrongen, hoe meer kleine landen in economisch, sociaal, politiek en militair moeilijke omstandigheden terecht kwamen. Vanaf het eind van de middeleeuwen tot het eind van de Tweede Wereldoorlog leek de ontwikkeling naar steeds grotere staten om economische en militaire redenen daarom onvermijdelijk.

Voor zover ik kan beoordelen is deze ontwikkeling in de richting van grotere staten na de Tweede Wereldoorlog niet alleen onderbroken, maar zelfs omgekeerd in de richting van kleine staten, en niet alleen om economische, maar ook om militaire redenen, zoals ik later zal trachten te verduidelijken. De Oostenrijkse hoogleraar Leopold Kohr (1909-1994) heeft

dit met een aantal vrienden al vroeg ingezien en verwoord in de uitdrukking 'small is beautiful'. Het waren echter niet zozeer economische of militaire overwegingen die hen tot deze overtuiging brachten, maar het menselijke aspect dat volgens hen in de grote staten en ondernemingen verloren was gegaan. Professor Leopold Kohr was een fan van Liechtenstein en na de Tweede Wereldoorlog heeft hij het herhaaldelijk bezocht. Ik had in die tijd de eer en het genoegen hem te leren kennen, en heb de gelegenheid gehad om met hem over deze vraagstukken te discussiëren.

Door het grotendeels verdwijnen van handelsbarrières in de zogenaamde westerse wereld en de sterke verlaging van de transportkosten over land door de uitbreiding van het wegen- en spoorwegnet, werd ook voor een klein land als Liechtenstein goedkope import mogelijk ten gunste van de consument, en tegelijkertijd de ontwikkeling van een concurrerende exportindustrie ten gunste van de werknemers. Daarbij was er voor ons in Liechtenstein nog een gunstige omstandigheid: de industriële ontwikkeling verplaatste zich van goedkope massaproductie in de richting van kleinere, flexibele en innovatieve productie-eenheden, waarin goederen vervaardigd werden die een hogere winstmarge mogelijk maakten. Na de Tweede Wereldoorlog waren de omstandigheden in Liechtenstein bijna ideaal om deze kansen te benutten en een snelle industrialisatie te verwezenlijken.

Grotere staten hadden tegenover kleine staten zoals Liechtenstein geen economisch voordeel meer, maar waren zelfs in het nadeel. Hun industrie was zowel voor inkoop als verkoop op de binnenlandse markt of de koloniën gericht. Dit leidde er meestal toe dat men allereerst te duur inkoopt, ten tweede de nieuwste ontwikkelingen op de inkoopmarkt misliep, ten derde bij de verkoop afhankelijk was van een beschermde markt en ten vierde te weinig rekening hield met de ontwikkeling van de concurrentie over de hele wereld.

Wie nu nog gelooft dat hij met importheffingen en andere handelsbarrières zijn thuismarkt kan beschermen, brengt zijn land op twee manieren schade toe:

1. De consument moet genoegen nemen met hogere prijzen en slechtere kwaliteit.
2. De arbeidsplaatsen lopen gevaar, omdat niet alleen de consument, maar ook de producent hogere prijzen moet betalen en benadeeld wordt tegenover de buitenlandse concurrentie.

Omdat Liechtenstein zijn industriële ondernemingen geen thuismarkt kon bieden, moesten die zich vanaf het begin op de Europese of zelfs de wereldmarkt concentreren. Van de export van de Liechtensteinse industrie gaat nu meer dan veertig procent naar buiten Europa, ruim tien procent naar Zwitserland, dat bijna als thuismarkt kan worden beschouwd, en ook ruim veertig procent naar de rest van Europa.

Een andere ontwikkeling dwong succesvolle Liechtensteinse ondernemers al gauw om in het buitenland met dochtermaatschappijen actief te worden: in Liechtenstein en de

aangrenzende delen van Zwitserland en Oostenrijk waren niet genoeg arbeidskrachten meer beschikbaar. Daarom werden er ook al snel buitenlandse werknemers naar het land gehaald. In de jaren zestig steeg het aantal buitenlanders tot meer dan dertig procent van de bevolking. Dit werd een politiek probleem en leidde tot regels om de toevloed van buitenlandse werknemers te beperken. Daardoor stegen de arbeidskosten snel. Dit kon gedeeltelijk worden opgevangen door automatisering en rationalisatie, maar een onderneming die verder wilde groeien, moest delen van de productie, verkoop, onderzoek en administratie naar het buitenland verplaatsen. Al gauw hadden de Liechtensteinse ondernemingen meer werknemers in het buitenland dan in het eigen land.

Deze ontwikkeling kon ik van heel nabij volgen en vergelijken met die in grotere staten binnen en buiten Europa, waarmee ik te maken had door mijn eigen activiteiten als ondernemer. Aan het eind van de jaren zeventig was ik ervan overtuigd dat er in elk geval op economisch gebied een ommekeer plaatsvond ten gunste van kleine staten. Het uiteenvallen van de koloniale rijken had niet alleen politieke oorzaken. Het was vooral de liberalisering van de wereldhandel waardoor het economische concurrentievermogen van koloniale rijken sterk terugliep. Staten die niet integreerden in de wereldeconomie, hadden geen toekomst meer, ook al waren ze nog zo groot. De koloniën werden steeds meer een economische en politieke last. Door de globalisering van de economie werden krachten vrijgemaakt die het bestaan van veel staten ondermijnden.

Voor een kleine staat zoals Liechtenstein waren dit positieve ontwikkelingen, zolang we aan onze succesvolle politiek vasthielden. Maar ik zag er een grote bedreiging in voor de wereldvrede. Vooral de Sovjet-Unie liep volgens mij gevaar, zoals ik al heb beschreven. Toen Liechtenstein in 1990 lid werd van de Verenigde Naties, waren de Sovjet-Unie en Joegoslavië bezig uiteen te vallen. Het leek een goed moment om mijn eerste toespraak tot de Algemene Vergadering van de VN te combineren met een initiatief tot het recht op zelfbeschikking. Aan de Woodrow Wilson School of Public and International Affairs aan de Princeton University hield ik in 1992 een voordracht waarin ik de mogelijkheid schetste om door een nieuwe interpretatie van het zelfbeschikkingsrecht conflicten en bloedvergieten te vermijden. Kort daarna startte ik aan de Princeton University een onderzoeksprogramma, waaruit in 2000 het Liechtenstein Institute on Self-Determination voortkwam. Princeton was naar mijn mening een ideale plaats voor zo'n instituut, omdat het zich dicht bij het hoofdkwartier van de VN in New York bevond. Voordat Woodrow Wilson president van de VS werd, was hij voorzitter van de Princeton University en na de Eerste Wereldoorlog was hij een groot voorstander van het zelfbeschikkingsrecht. Professor Danspeckgruber, met wie ik deze problematiek sinds de jaren tachtig intensief had besproken, kreeg de leiding van het instituut. In Princeton en Liechtenstein werd een reeks conferenties georganiseerd, waarvoor internationale deskundigen en vertegenwoordigers van de lidstaten van de VN werden uitgenodigd, en er werd een ontwerp uitgewerkt en gepubliceerd voor een VN-conventie over het zelfbeschikkingsrecht.

Dit ontwerp voor een conventie trok veel aandacht, maar stuitte ook op grote weerstand. Sommige landen zagen er een mogelijkheid in om staten die uiteen dreigden te vallen, te decentraliseren en daardoor te redden. Andere landen vreesden dat zo'n duidelijke definitie van het zelfbeschikkingsrecht, dat weliswaar nadrukkelijk als grondrecht is verankerd in het Handvest van de VN, maar daarin niet nader wordt gedefinieerd, ertoe zou leiden dat het

uiteenvallen van veel staten wordt versneld. Daardoor is het zelfbeschikkingsrecht een basisbeginsel van de VN gebleven, dat echter nog niet is verwezenlijkt.

Omdat er in de VN geen eensgezindheid kon worden bereikt over dit onderwerp, besloot ik het daar voorlopig te laten rusten. Een andere reden hiervoor was de groeiende discussie in Liechtenstein over de grondwet en de positie van de monarchie. Aan de ene kant vreesde ik dat de kritiek van mijn politieke tegenstanders over het ontbreken van een democratische legitimering voor de monarchie vroeg of laat in de VN negatieve gevolgen zou hebben voor het Liechtensteinse initiatief tot zelfbeschikkingsrecht. En aan de andere kant zag ik een mogelijkheid niet alleen de monarchie democratisch te legitimeren, maar ook het zelfbeschikkingsrecht van gemeentes op te nemen in de Liechtensteinse grondwet, en wel in een vorm die verderging dan in het ontwerp voor een conventie was vastgelegd. Na deze grondwetsherziening zou Liechtenstein vanuit een veel geloofwaardiger positie het initiatief over zelfbeschikkingsrecht weer naar voren kunnen brengen, als zich daartoe in de VN een gunstig moment voordeed. Voorlopig leek het me zinvol als het Liechtenstein Institute aan de Princeton University zich zou concentreren op de opleiding van studenten, en op conferenties en publicaties over dit onderwerp.

Zoals gezegd is het recht op zelfbeschikking verankerd in het Handvest van de VN, en het zou niet alleen in een beperkte kring van wetenschappers, diplomaten en politici moeten worden besproken, maar ook door het grote publiek. Ik beschouw het als een probleem dat de machtigen van deze aarde telkens weer proberen het zelfbeschikkingsrecht als een theoretisch principe af te schilderen, dat in de praktijk niet bruikbaar is. Zelfs voor die machthebbers levert dit op den duur meer moeilijkheden op dan wanneer het zelfbeschikkingsrecht een duidelijk gedefinieerd recht wordt waarover eensgezindheid bestaat binnen de internationale gemeenschap van staten.

Ik hoop dat het me met de korte uitleg in dit hoofdstuk enigszins gelukt is de lezer te verduidelijken waarom mijn familie en ik voorstanders zijn van democratie en zelfbeschikkingsrecht. Wij van het vorstenhuis willen alleen het staatshoofd van Liechtenstein leveren zolang een meerderheid van de bevolking dit wenst en wij daardoor een democratische legitimering hebben. De grootte van de staat is niet doorslaggevend, en ook niet of het een monarchie, oligarchie of democratie is. Het gaat erom dat de staat het volk dient. Ons in het vorstenhuis maakt het in feite niet uit of het vorstendom Liechtenstein 160 km² of maar 16 km² groot is. Veel belangrijker is voor ons de vraag of de mensen in het vorstendom Liechtenstein gelukkig en vrij kunnen leven.

Zelfs 16 km² is nog bijna tien keer zo groot als het vorstendom Monaco, en ook daar wonen ongeveer 30.000 mensen vrij en gelukkig. In een honderd keer zo groot Monaco zouden waarschijnlijk drie miljoen mensen kunnen leven, en bij een onbeperkte immigratie zou het aantal inwoners van het vorstendom Liechtenstein vele malen groter kunnen worden. Helaas is het een noch het ander mogelijk, en daarom moeten we ons best doen om over de hele wereld een groot aantal kleine vorstendommen te creëren, waarin de mensen gelukkig en vrij kunnen leven. Om dit te bereiken moeten we niet de grote staten vernietigen, maar ze overhalen om voor een politieke decentralisatie te kiezen en de kleinste politieke eenheid – de gemeenten – werkelijke democratie en zelfbeschikkingsrecht te geven.